

*П.Г. Усенко
(м. Київ)*

ДАРДАНЕЛЛИ–БОСФОР–ОДЕСЬКА ЗАТОКА: ШЛЯХ ДО ЧОРНОМОРСЬКОЇ ЕСКАЛАЦІЇ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914 р.)

Статтю присвячено впливові середземноморських акцій, вчинених німецькою дивізією влітку 1914 р. на подальший розпал Першої світової війни в Чорному морі. Розглянуто інспіраційний напад турецьких кораблів на українське узбережжя 16(29) жовтня того самого року.

Ключові слова: протоки, військово-морський флот, крейсер, ескадрений міноносець (есмінець), порт.

Стаття посвячена впливу середземноморських акцій, предпринятых германской дивизией летом 1914 г. на дальнейшему разжиганию Первой мировой войны в Черном море. Рассмотрено изначальное нападение турецких кораблей на украинское побережье 16(29) октября того же года.

Ключевые слова: проливы, военно-морской флот, крейсер, эскадренный миноносец (эсминец), порт.

The article focuses on the influence of Mediterranean action events, which had been taken by the German division at summer 1914 on further escalation of the First World War in the Black Sea, and considered initial attack of the Turkish ships at the Ukrainian coast on October 16(29), the same year.

Keywords: straits, navy, cruiser, destroyer, port.

Прикметним етапом ґрунтовного пізнання досі незадовільно висвітлених українською наукою пластів минувшини вважається актуалізація історії Великої війни 1914–1918 рр. Пильну увагу фахівців приділено «дослідженню загострення протиріч у імперському суспільстві в роки Першої світової війни, її впливу на соціальну свідомість та психологічний стан населення України, причин та наслідків знищення російським царизмом українських культурно-освітніх інституцій і преси на початку війни, соціально-правового статусу усіх верств населення та морально-психологічного становища окупаційних військ, долі військових полонених, історіографічному аналізу окремих питань»¹. У цьому аспекті критичного осягнення заслуговує унікальна вітчизняна спадщина, природно накопичена пов'язаною з Україною морською сферою. Нагальна потреба — в розвідках тематичних ніш, занедбаних до рівня «білих плям».

Яскравий приклад: на вклеєних до третьої книжки «Радянської енциклопедії історії України» (К., 1971) кольорових картах «Театри першої світової війни» та «Перша світова війна 1914–18 років» помітно фарбовані обриси чорноморського

басейну, але без найменшої спроби інтерпретації розмальовки. Жодним штибом не витлумачено картинного декору ні у цьому томі, ні у решті трьох, випродукованих протягом 1969–1972 рр., хоча на їхніх шпальтах повіто чималу серію системно суміжних статей «Перша світова війна 1914–18», «Чорноморський флот», «Севастополь», «Одеса»...

Звужувальна тенденція утвердилася за надто ревного підлаштування до засадничої лінії тенденційного спрощення проблематики (з утиском нюансів), сукупно виплодженого чотирма інститутами Академії наук СРСР — історії, слов'язознавства, народів Азії, Африки — у десятитомнику «Всемирная история». Попри заангажованість, претензійно стисле узагальнення на гранично мінімізованій джерельній основі принаймні чітко викарбувало стрижневі обставини веремії регіональних інцидентів 1914 р.: «Німецькі крейсери “Тебен” і “Бреслау” пройшли крізь Дарданелли до Мармурового моря, а прибулого на “Тебені” німецького контр-адмірала Сушена було призначено на пост командуючого турецькими військово-морськими силами... 29 жовтня німецько-турецький флот напав на російські судна в Чорному морі й бомбардував Одесу, Севастополь, Феодосію, Новоросійськ. Туреччина, в такий спосіб, вступила у війну на боці Німеччини. [...] На Чорному морі російська ескадра 18 листопада вступила в бій з “Тебеном” і “Бреслау” й завдала “Тебену” відчутних пошкоджень. Цей успіх забезпечив російському флоту перевагу на Чорному морі». На конкретику ж явно забракло ретельності. «29–30 жовтня — напад німецько-турецького флоту на російські прибережні міста», — прикро викривлене датування чорноморського епізоду, зареєстрованого серед селекційно визбраних під титулом «найважливіших»². Між тим 17(30) жовтня 1914 р. окреслені акції ніяк не фіксовано автентичними документальними скрижалями.

Вочевидь, витоки похибок ховаються у сприйнятті ледь не канонічними надрукованих праць учасника війни — колишнього генерала від інфантерії професора А. Зайончковського. «30 жовтня вранці крейсери “Бреслау” та “Гамідіє” обстріляли Новоросійськ і Феодосію», — недбало занотовано ним, зокрема, як керівником робіт із упорання досвіду Першої світової³.

Надалі курйози зарясніли масовими накладками. «Наприкінці липня 1914 р., при підозрілому потуранні англо-французької ескадри, що перебувала в Середземному морі, у Чорне море через Дарданелли ввійшли німецькі крейсери “Тебен” і “Бреслау”. В ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. німецько-турецький флот раптово обстріляв Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Туреччина включилася у війну на боці австрійсько-німецького блоку. Для Росії створився ще один — Кавказький фронт», — небездоганно намітив ситуаційну канву в підручнику «Історія Української РСР» харківський учений і педагог І. Рибалка⁴. «... В ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. турецький флот бомбардував Одесу, Феодосію, Новоросійськ. Туреччина вступила у війну на боці Німеччини»⁵, — ще гірший варіант потрактування обнародовано багатотомною «Історією Української РСР», в чиему фарватері спадкоємна «История Украинской ССР» на чолі списку потерпілих об'єктів закріпила анульований у попередньому випадкові Севастополь і, навпаки, Одесу знічев'я з переліку зітерла: «В ніч на 16 жовтня

1914 р. німецько-турецькі кораблі обстріляли Севастополь, Феодосію, Новоросійськ. Для Росії виник новий фронт — Кавказький⁶. Певною мірою це співзвучно розтиражованій, але вельми недосконалій тезі радянського тюрколога з Росії А. Новичева: «“Тебен” і “Бреслау”... 29 жовтня 1914 р. були введені до Чорного моря, напали на російські судна й обстріляли з гармат Севастополь, Феодосію, Новоросійськ»⁷.

Рецидиви розквіту поліхромних нашарувань фантазій відлунюють у монографіях, довідниках і науково-популярній літературі. Барвисту «комедію помилок», на жаль, створено студіями сходознавця А. Аветяна, опублікованими за редакції корифея-міжнародника О. Нарочницького: «На світланку 29 жовтня німецько-турецькі сили піддали бомбардуванню російські порти на Чорному морі й флот, який там перебував. До Севастополя прибув “Тебен” у супроводі трьох міноносців... В Одесі турецькі військові кораблі потопили російську канонерку “Прут” і французьке торговельне судно “Португаль”; “Бреслау” і мінний крейсер “Берк” обстріляли Феодосію та Новоросійськ»⁸. На контрасті з цим трибом витіаним сюжетом слід зазначити, що першочергово (не «на світланку», а вночі) було атаковано пришвартований попід Одесою канонерський човен (канчовен) «Донец» (ніяк не «Прут»), але під Севастополем загинув мінний загородник (мінзаг) «Прут» (не «канонерка»), що «Берк» («Berk-i-Satvet») та «Бреслау» («Breslau») упосліджували Новоросійськ і Керченську затоку, а Феодосію побив інший крейсер — «Гамідіє» («Hamidieh»), що «Португаль» («Portugal») потонув не скоро — 1916 р. Батум (Батумі) постраждалим 16(29) жовтня 1914 р. від «ворожих суден» указав севастопольський архівіст В. Крестьянніков⁹, що також не узгоджено з реаліями: «Тебен» («Goeben») зрештою опинився під Батумом пізніше — 27 листопада (10 грудня)¹⁰.

Мабуть, через абсолютизацію переконання, що «Перша світова війна була війною на суходолі», укладач об’ємного дос’є «Кто был кто в Первой мировой войне» К. Залеський і собі, відринувши Одесу та день 16(29) жовтня, виразно примножив як пересічні, так і особливі огріхи: «17(30) жовтня: Німецькі крейсери “Тебен” і “Бреслау” бомбардували чорноморські міста Севастополь, Феодосію та Новоросійськ»¹¹. Знову таки напрошується акцентування: «Goeben» і «Breslau» ні 16(29) числа, ні тим паче наступної доби не чіпали Феодосію, а перший з них, без другого провокувавши Севастополь, не стріляв по Новоросійську.

1982 р. «Українська радянська енциклопедія» задовольнилась куцою ремаркою «29.X.1914 у війну на боці Німеччини вступила Османська імперія» настільки індиферентно до Одеси, Севастополя, Феодосії чи Новоросійська, що спеціальні фоліанти-доповнення, двома мовами — українською та російською — присвячені подіям в Україні, не тільки не витлумачили цитовану фразу, а й елементарно її зігнорували: про морські обриси Великої війни там не начертано бодай слова¹².

Хронологія «Україна від найдавніших часів до сьогодення» В. Верстюка, О. Дзюби і В. Репринцева, концептуально репрезентована «найповнішим зібранням фактографічного матеріалу історії України», зовсім нічого не говорить ані

про трагічну ніч, ані про чорний день. І навіть не натякає на тодішнє чорноморське лихоліття: Севастополь та Феодосія не фігурують у тексті про 1914 р., Одесу пом'януто з приводу березневого авіаперельоту П. Нестерова «за маршрутом Київ—Одеса» (насправді пілот поподорожував і далі до Севастополя: по майже 4-добовій одеській зупинці мандри продовжились на Миколаїв, Перекоп, Качу) та фундування консерваторії (це теж вимагає уточнення, бо заклад функціонував од 1913 р.)¹³. Цікаво, що кредо komponування змісту формулювалось у рафіновано респектабельному вигляді: «В цілому перевага надавалася політичним подіям, але поряд з ними відображалось соціально-економічне і культурне життя»¹⁴. Як не дивно, відправну точку взаємознищення двох великих поліетнічних держав, кульмінаційно внесену до України на подразнення глобальної бійни, не відбито застосованим форматом*.

Безініціативно абстрагувались або банально відмовчувалися проекти «Енциклопедія українознавства» (1949–1995), «Україна: Хроніка XX століття» (2004–2007) та безліч інших. Чи не найгучніше зарекомендував себе пробний навчальний посібник, адресований Міністерством освіти 1991 р. учням 10–11 класів: мало того, що він не говорив нічого про набіг на Одесу, — не йшлося також про Османську імперію, котру в параграфі «Перша світова війна (липень 1914–лютий 1917)» як сподвижницю Австро-Угорщини та Німеччини неординарно заступила Італія (всупереч тому, що 1914-го вдалася до переорієнтації й від 1915-го була з Антантою, а не з «Троїстим союзом») ¹⁵.

1996 р. у довідковому нарисі «Україна в 1-й світовій війні» С. Кульчицький умістив заявлений рімейк «У жовтні 1914 р. у війну на боці Центральних держав вступила Оттоманська імперія» з антуражем запозиченого коментаря: «Для Росії це означало створення ще одного фронту — Кавказького»¹⁶. Характерні кальки трафаретних догматів «азійського» колориту (вказане бойовище — географічно в Азії)** стимулювали виразний казус 2002 р., коли масштабно популяризована поміж учнів і педагогів «синхроністична» таблиця за програмою, затвердженою Міністерством освіти і науки (задля авторитету — з позитивними рецензіями носіїв почесних звань «Заслужений діяч науки і техніки України», «Заслужений вчитель України»), віху 29 жовтня 1914 р. у графі «В Європі» на шпальтах «методички» В. Даниленка «Історія України.

* У двотомнику «Україна: XX століття» автор В. Литвин хроніку за жовтень 1914 р. звів до віденського протесту галицьких парламентарів проти репресій греко-католицької церкви російськими властями (Т. 1. — К., 2002. — С. 214), скопіювавши фрагменти книги «Україна від найдавніших часів до сьогодення».

** Пор.: «16(29).X.1914 у війну на стороні нім[ецько]-австр[ійського] блоку вступила Туреччина. Це призвело до утворення нових фронтів П[ершої] с[вітової] в[ійни]: Кавказького, Месопотамського та Палестино-Сирійського» (*Тарасенко В.Я.* Перша світова війна 1914–18 // *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 3. — К., 1971. — С. 359). «В жовтні 1914 р. у війну на боці Німеччини вступила Туреччина. Союзники отримали нового супротивника й новий фронт військових дій» (*Трухановський В.Г.* Уїнстон Черчилль. — М., 1989. — С. 128); «16(29).10.1914 у війну на боці Німеччини вступила Туреччина. Утворилися фронти в Закавказзі, Месопотамії, Сирії та Дарданеллах» (*Военно-морской словарь*. — М., 1990. — С. 308).

Всесвітня історія» скупо представила прони́мецьким приступом Туреччини, вжитком нового стилю літочислення різко відмежувавши його від України, оскільки категорично анонсувалося: «Події, які відбулися в Російській імперії, в т.ч. в Україні, до 15 лютого 1918 р. подано за юліанським календарем». Ніби українські справи не гідні претендувати на європейськість, європейські ж, впливало, не ладні були локалізуватися.

При цьому колонки «В світі», «В Європі» та «В Україні» стандартно камуфльовані абсолютною ізоляцією від веремії на Чорному й Азовському морях 1914–17 рр. Натомість засвідчено: «1914 р. — Морські бої біля Гельгоlanda (Північне море)», «1915 р. — Морські бої на Доггер-Банці (Північне море)», «Під час Світової війни Японія збільшує військовий і торговельний флоти...» (останній висновок — навіть із «європейської» рубрики). Відсутні згадки про жертви чорноморців, однак афішовано збитки флотів Данії та Норвегії.

За досить прикрої підміни понять «фронт» і «флот» накручено плутанину з представленням «поразки німецького фронту в битві біля Фолклендських островів» раніше «морської битви біля Коронеля», що спричинило підсумкову репрезентацію кампанії 1914 р. поблизу Південної Америки досягненням Німеччини. Далєбі завершальну з двох тамтешніх баталій (Фолклендську) переконливо виграли англійці. Екстравагантно пересмикнуті пункти «запропонованого навчально-наочного розвиваючого історичного матеріалу» за 1915 р. — «Оголошення Румунією війни Австро-Угорщині» та «Росія, Велика Британія, Франція оголошують війну Туреччині»¹⁷. В анекдотичному апофеозі їх об'єднано наче близькими перипетіями (аномально спресовані з нісенітною розбіжністю до семи декад одного року, від серпня до листопада), прецінь насправді мали діаметрально протилежну черговість і вирізьблені з різних літ — 1916-го і 1914-го!

До речі, 2004 р. збірник «Історичні олімпіади», де «вступ у Першу світову війну Туреччини» включено до компонентів всесвітньої історії зі штучним відривом од України, концентровано продемонстрував, як хибні, по суті, експерименти обертаються на «позитивний досвід»¹⁸. Власне в оцьому дусі навчальний посібник «Історія України», 2005 р. підготовлений в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» й рекомендований старшокласникам Міністерством освіти і науки, повідав, що Османська імперія, підтримавши Центральний блок у жовтні 1914 р., «розгорнула військові дії, насамперед, на Балканах та Закавказзі» (повторено дефініцію 2003 р. з посібника Ю. Мицика та О. Бажана для вступників до вишів)¹⁹. За щербатими шаблонами на багатьох мапах «чорноморська Пальміра» та Крим у своїх межах ілюстративно геть поцуралися звіданих ними злигоднів Великої війни²⁰.

2007 р. вчена рада історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка рекомендувала книгу із чудернацьки креативною схемою: «В акваторію Чорного моря через Дарданелли увійшли німецькі крейсери “Гебен” і “Бреслау” і разом з турецьким флотом, потіснивши англо-французькі ескадри, в ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. зненацька обстріляли

Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Для Росії утворився ще один — Кавказький фронт»²¹. Унікально змішані не тільки ніч і ранок, а й Дарданелли з Босфором, причому, випадає, Чорним морем, коли дослухатися феноменального мудрування, незбагнено потіснились «англо-французькі ескадри». Це не кажучи про те, що достеменно «зненацька» (поночі) було занашено хіба Одесу, а Севастополь, Феодосію та Новоросійськ засвітла спіткали дещо відмінно визрілі неприємності.

Призабуті осінні миттєвості епохального 1914 р. зринули не спонтанно, а внаслідок череди колізій, обумовлених маринізмом: авантюрні кораблі відіграли знаменну роль у регіоні, охопленому експансіоністськими зазіханнями непримиренних держав-конкуренток, кожна з яких підпирали амбітні мілітарні альянси. Логічне фокусування вкраїнського, російського, турецького, німецького, а також усеконтинентального і планетарного вимірів: європейська війна, розпочата високими престоломи Відня, Берліна та Санкт-Петербурга, фізично викристалізувалася на світову, резонувавши провокацією, оглушливо скоєною під Одесою.

Чорноморці тривало займалися реконструкцією плавальних засобів на центральній укріпленій базі — в Севастополі, щоб ефективно використати свій ресурс, позбувшись амортизованої зайвини. 19 березня (1 квітня) 1911 р. вони здали до портового фонду нерухомого майна стометрове судно «Дванадцять Апостолов», спущене на миколаївську воду 1890 р. Відтак розпрощалися з ветераном солідної 8200-тонної водомісткості (граничної маси зануреного споду за цілковитої завантаженості), демонтувавши оснащення із двома подвійними артилерійськими установками головного калібру 305 мм, такою самою кількістю гармат 152 мм і низкою дрібніших, а також шістьма торпедними апаратами. Його будівничому — головному адміралтейському інженерові, конструктору, технологу (на схилі літ — генерал-лейтенантові) С. Ратнику, померлому 1911 р., — не поталанило подолати стрес од списання рідного панцирника у блокшиви.

Слабкою ланкою реорганізованого угруповання закінчили чвертьвікове повноцінне існування споруджені у 80-х рр. XIX ст. з маркою Миколаївського адміралтейства 64-метрові канонерські човни «Запорожец» та «Чорноморец» (1200-тонної водомісткості, по два 203-міліметрові стволи, по шестидюймівці, по 64-міліметровому стволі, по шість «47-міліметровок», по парі торпедних апаратів). Їхній дужий близнюк «Донец» діждався капітального перелагодження 1912 року, а 1911-го ремонтувалися і схожий на них 1280-тоннажний ровесник «Кубанец», і 115-метрові лінкори «Пантелеймон» — колишній «Князь Потёмкин Таврический» та «Три Святителя» (відповідно з 1900-го та 1893-го рр. водомісткістю 12 500 і 13 300 т). Судна-велети з Миколаєва на двох екіпірувалися вісімкою «305-міліметровок», трьома десятками шестидюймівок, гарматами меншого калібру та кулеметами.

Структурована 1911 р. армада командувача флоту віце-адмірала А. Ебергарда дістала від миколаївців флагманом 118-метровий «Евстафий» — на кшталт «Пантелеймона», але 12 800-тонної водомісткості з поліпшеними елементами: по четвірці 305-міліметрових і 203-міліметрових жерл, дюжиною шестидюймівок, чотирнадцятьма 75-міліметровими стволами, 4-ма кулеметами

й двома торпедними апаратами. На цю пору в лоні севастопольського Лазаревського адміралтейства зріс аналог — «Йоанн Златоуст». Разом зміцнили лави, де ще функціонували з попереднього століття 107-метровий миколаївський лінкор «Ростислав» та 103-метрові севастопольські кораблі «Синоп» і «Георгий Победоносец» (усі три — десятитисячотоннажні). Останній припасував секстет «305-міліметровок», сім шестидюймовок, дві гармати 64 мм, вісім — 47 мм, чотири кулемети. «Синоп» 1910 р. модернізував потужний арсенал, опанувавши квартетом «305-міліметровок», дюжиною шестидюймовок, двома «47-міліметровками», чотирма кулеметами. «Ростислав» найгрізнішими зберіг чотири гармати 254 мм, асистовані вісьмома шестидюймовками, квартетом «75-міліметровок», 3-ма кулеметами та 2-ма торпедними апаратами²².

Послідовно у Севастополі та Миколаєві на початку XX ст. народилися 134-метрові броньовані крейсери «Кагул» (до 1907 р. іменованій «Очаков») і «Память Меркурия» (первісний «Кагул»). Обидва, тотожно 7600-тоннажні, володіли по дюжині шестидюймовок, по десятку «75-міліметровок» і по четвірці 47-міліметрових гармат. 1911 р. як посильне судно з Балтики передислокувався стометровий крейсер «Алмаз» із шістьма 75-міліметрових і 47-міліметрових стволів, двома кулеметами.

Миколаївського виготовлення були 74-метрові есмінці «Лейтенант Шестаков», «Капитан Сакен», «Капитан-лейтенант Баранов», «Лейтенант Зацаренный», 64-метрові «Лейтенант Пущин», «Завидный», «Заветный», «Звонкий», «Зоркий», «Жуткий», «Живой», «Жаркий», «Живучий». Чорноморці освоїли стільки ж компактніших за розмірами міноносців «Строгий», «Сметливый», «Свирепый», «Стремительный», № 252, № 253, № 256, № 259, № 260, № 270, № 271, № 272, № 273, клопітні в експлуатації підводні човни. Ухвалена 1911 р. програма розвитку підкореговувалась у середині 1914-го. Очікувалися незабарно ще 4 лінійних кораблі, 4 крейсери, 17 есмінців, 12 субмарин²³.

Навпроти турецький військово-морський флот як потенційний ворог, 1910 р. придбавши 20-літні німецькі панцирники, названі «Torgud Reis» і «Hajreddin Barbarossa», прилучив їх до найстаріших у Стамбулі (Константинополі) кораблів «Messudieh» та «Muin-i-Zafer», крейсерів «Medjidieh» та «Hamidieh». Відносно вдало поповнили стрій торпедоносці «Peik-i-Shevket» і «Berk-i-Satvet», есмінці «Muavenet-i-Millije», «Jadighiar-i-Millet», «Numune-i-Hamiet», «Gairet-i-Vatanije», «Samsun», «Jarhisar», «Taschos», «Basra». Рівно за три літа до Першої світової на замовлення Османської імперії корабели в англійському місті Барроу (графство Ланкашир) заклали більш як 23 000-тоннажний дредноут «Reshadieh» з десятком гармат калібру 343 мм. Намічалось додати щонайменше 6 лінкорів, 6 субмарин, кілька крейсерів та міноносців.

Війни 1911–1913 рр. (Тріполітанська й дві Балканські), болюче завдавши людських та матеріальних утрат, спустошили фінансові резерви, втім османський уряд 1914 р. купив у британському Ньюкаслі 28 000-тоннажний супердредноут, номінований «Sultan Osman I», і намагався приплюсувати ще «Fatyh Sultan Mehmed» (на взір «Reshadieh»). Та з вибухом Великої війни, не зважаючи на напінання Стамбулом ширми миролюбства, шеф лондонського

адміралтейства В. Черчилль рекувізував для підлеглого відомства майно, на котре, не встигнувши адаптувати, розраховувала Османська імперія²⁴.

Турецькі шанси цупко опонувати північному сусідові жорсткий секвестр урізав до мізерних. Подібне трапилося перед Східною (Кримською) війною 1853–1856 рр., але тоді за тяжкої скрути Оттоманській Порті підсобляли ті мобільні партнери, які тепер коаліційно порозумілися з монархічною владою Росії. Аж ось за таємною стамбульською угодою морський генеральний штаб Німеччини 22 липня (4 серпня) 1914 р. звелів Середземноморській дивізії під рукою контр-адмірала В. Сушона негайно простувати на Босфор. Невдовзі було скореговано, що намислений рейд із політичних мотивів «іще не можливий», але стратегічний курс фатально втілювався.

24 липня (6 серпня) Сушон наказав маневреним крейсерам «Goeben» (водо-місткістю приблизно 23000 тонн з обслугою понад тисячу чоловік) і «Breslau» (4570 тонн, 350 моряків) силовим проривом із сіцилійського міста Мессіна спробувати дістатися Дарданелл, аби звідти інтенсифікувати боротьбу проти Антанти. Завдяки високій професійній майстерності добре вишколених екіпажів пощастило ошукати англійських переслідувачів. «Breslau» (з дванадцятьма «105-міліметровками») принагідно наразився на баталію проти легкого крейсера «Gloucester» (озброєння — дві «150-міліметровки» і десяток «100-міліметровок»). Зустріч «дуелянтів» минулася незначними руйнаціями від снарядних влучень²⁵.

З пароплава «General» Сушон надіслав начальству азартний рапорт: «Воєнні умови змушують мене виступити на прох в Чорному морі. Вживайте екстрені заходи, щоби я безперечно міг пройти протоками зі згоди турецького уряду, в крайньому разі без офіційної домовленості. Перебуваю 7 серпня на мисі Матапан. Негайно налагодьте радіозв'язок». Прихильний відгук наснажливою директивою моргенштабу не забарився: «Входьте. Вимагайте капітуляції укріплення. У Дарданеллах узяти лоцмана для проведення повз загороди». Опівдні 28 липня (10 серпня) ефір приніс енергійний імпульс: «Украй важливо, щоби “Тебен” найскоріше ввійшов до Дарданелл». Під вечір «Goeben» і «Breslau» були привітані у створі протоки її господарями, тож моментально достигла перспектива термінового просування як Мармуровим морем, так і Чорним²⁶.

Отже тільки два роки експлуатовані 187-метровий лінійний крейсер «Goeben» і майже на півсотні метрів коротший легкий крейсер «Breslau» із санкції кайзерівського генерального штабу й морського відомства, порядкованого gros-адміралом А. Тирпицем, з Дарданелл вирушили на Босфор. Коли засмиканий зверхник британців у цьому куті Атлантики сер А. Берклі (Берді) Мілн дорікнув достойникам-туркам за не передбачене юридичними конвенціями заховання зарубіжних суден, то почув сенсаційне: «Goeben» і «Breslau» продано до скарбу халіфа Мегмеда (Мехмеда, Мехеммеда, Мухаммеда, Мухамеда) V з перейменуванням їх на «Jawuz Sultan Selim» та «Midilli». 3 (16) серпня щогли фіктивних покупок оздобилися стягами з півмісяцем і зіркою. Винуватець оборудки В. Сушон піднісся в чині до віце-адмірала, чий підлегли, як личило, надягли фески.

Новим контрорверсійним кроком хвацькі прибульці ізолювали Дарданелли — щільно заслонивши південний експорт Російської імперії, на загал урвали торовані тут Антантою шляхи. Кілька тижнів комерційні потоки з Чорного моря зосереджувались у стамбульській бухті Золотий Ріг, доки вимушено не повернули назад.

Наприкінці літа 1914 р. залізниця з Центральної Європи постачала Туреччині гармати, снаряди, гвинтівки, набої, міни. 16 (29) серпня прибув вагон із 10 мільйонами франків. На доточку прищепленій оттоманцям військовій місії приїхало «нордичне» підпертя з сотень резервних комендорів, далекомірників, командирів брандвахт, мінерів, сигнальників тощо.

Під проводом 60-літнього адмірала у відставці Г. Узедома, призначеного генерал-інспектором босфорських і дарданелльських укріплень, незабаром ешелонувався захист проток, від вересня 1914 р. ззовні недоступних іноземцям (до мінімуму лімітувалися поштово-пасажирські рейси на Стамбул з Одеси та Севастополя: за одного пароплава в Босфорі). 15 офіцерів і 150 матросів-пушкарів елітних крейсерів, перекваліфікувавшись, осіли по прибережних фортах. Такі чужинці комплектували місцеву службу зв'язку, орудували турецькими суднами. Німеччина сюди передала сім транспортів з обслугою.

26 вересня (7 жовтня) російський міністр закордонних справ С. Сазонов застеріг адмірала Ебергарда: «У зв'язку з отриманням Туреччиною від Німеччини золота ймовірний найближчими днями виступ її проти нас». 12 (25) жовтня Сушон (Сушон-паша) удостоївся рідкісного мандата діяти «за найвищою султановою волею». Османський військовий міністр Енвер-паша обумовив головну вимогу: «Знайдіть російський флот і без оголошення війни атакуйте його...»²⁷.

«Jawuz Sultan Selim» розкошував такою швидкістю (понад 27 вузлів — тобто приблизно 50 км на годину) і могуттю (десять 280-міліметрових гармат, по дюжині «150-міліметровок» і «88-міліметровок», четвірка торпедних апаратів), що з огляду на це чорноморці мусили превентивно згуртуватися. За 60 секунд будь-які його одинадцятидюймові «бісові пальці» давали по чотиришість залпів, теоретично переважаючи треновану координуватись у бригаді під деменом віце-адмірала Павла Новицького трійцю «Евстафий», «Иоанн Златоуст» і «Пантелеймон», чії дебелі стволи максимум потрійно випліскувалися за хвилину. Командир крицевого гіганта капітан першого рангу Р. Акерман і командир «Midilli» фрегатен-капітан В. Кетнер у форс-мажорі самі б вирішували, чи змагатися з 17-вузловими севастопольськими лінкорами та спроможними прискоритися до 23-х вузлів крейсерами «Кагул» і «Память Меркурия» (не вельми квапливим «19-вузловиком» був «Алмаз»).

14(27) жовтня наче для тренувань («радіотелеграфної практики та вправ із дозорної служби») на Босфорі вишикувалася сливе вся стамбульська ескадра. З неї «Hajreddin Barbarossa» (під прапором комодора Ариф-бея, молодшого флагмана), «Torgud Reis», канонерка «Burak Reis» і два міноносці задрейфували при тій протоці, «Gairet-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» з мінним загородником «Samsun», обігнувши мис Румелі, припустили на Одесу, «Jawuz Sultan Selim» (з В. Сушоном на облавку), мінний загородник «Nilufer», «Taschos» і

есмінець «Samsun» — на Севастополь, «Midilli» та «Berk-i-Satvet» — на Керченську протоку й Новоросійськ, «Hamidieh» націлився на Феодосію, «Peik-i-Shevket» — перерізати кабель між Севастополем і Варною. Спільним напуттям було піднято сигнал: «Зробіть усе на що здатні; від цього залежить майбутнє Туреччини»²⁸.

Агент російського посольства у Стамбулі капітан першого рангу Олександр Щеглов і спостережники з регулярних партикулярних трас без зволікань розсекретили просування еventуальних агресорів, тож не бракувало можливостей для відсічі. 15 (28) жовтня повідомлення з пароплавів «Королева Ольга» та «Великий князь Александр Михайлович» підтвердило слушність прогнозу згущення загрози звади, але заздалегідь попереджені А. Ебергард і начальник його штабу контр-адмірал К. Плансон, за химерною реакцією неадекватно збайдужівши, змарнували шанс спинити займанців: хоча країна майже три місяці воювала з Німеччиною й Австро-Угорщиною, севастопольський ареопаг покладався на інструкції уникнення сутичок з офіційно нейтральною Туреччиною, затуливши очі на викриту фальш її афішованого статусу. Вірогідно, сенс такої поведінки корінився в нездоланному бажанні не сполохати побачену нагоду невідкладного ввергнення у фінальну суперечку за вабливі «чорноморські протоки» та Константинополь як «віковичну мрію»²⁹.

Насамперед спритні задираки помчали на Одесу — південний фасад Російської імперії, промислове осереддя і курортну перлину з рекордними параметрами товарообігу. Аби заощадити паливо, 74-метрові «Gairet-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» підпрягався потягти вугільний транспорт «Irmingard», але, оскільки пристебнутими до буксира ескадрені міноносці загальмовувались до стишених 6 вузлів, призвідник інвазії корветен-капітан Мадлунг, командуючий флотилією недавній старший офіцер «Гібена», дозволив кожному кораблеві звичний режим без сув'язі (спокій маневрування резервами забезпечувався, бо контроль у зоні походу надійно гарантував «Jawuz Sultan Selim»).

Ніхто не напружив одеської сторожі. Не нашорошився сформований саме на лиху добу виокремлений загін із канчовнів «Донец» і «Кубанец» та двох мінних загородників — 73-метрового «Бештау» й об'якореного в Очакові 62-метрового мінзага «Дунай». Ліхтарі безжурно демаскували набережну, хвилерізи та моли, брекватер — дамбу, приладжену для причалу. Запаси над норму кадрами з «Jadighiar-i-Millet» та «Numune-i-Hamiet», докладно інформований Мадлунг попрямував із есмінцями, не вагаючись, до гавані. З okazji, що кільватерною колоною попід Воронцовським маяком линули три пароплави, зухвало знехтував смертельний ризик³⁰.

О 3 годині 25 хвилин «Донец», припнутий за брекватером, стривожився, проте запізно: від випалу, ледь не впритул випущеного 450-міліметровим мінним апаратом «Gairet-i-Vatanije», стрімко пішов на дно (із його 136-особової залоги загинули дванадцять моряків, чотирнадцять дістали поранення). На гвалт шлюпкою тричі самовіддано метнувся місцевий охоронець Добровільного флоту Бережний, врятувавши вісімнадцятьох людей із затонулого судна. Сміливий нащадок чорноморських козаків винагородився медаллю «За спасание погибавших»³¹.

Командувач напівфлотилії капітан-лейтенант Р. Фірле для «Muavenet-i-Millije» обрав мішенню «Кубанец», але втрутилася халепа: під борт непроханого гостя шпарко скочив портовий катер, навмання вишукуючи стежу до виру ексцесів, чим затруднив полювання на канонерку, в котрій саме заклонило обернуту на напасників 152-міліметрову гармату. Після ковзного тарану, ліквідувавши вугільну баржу неподалік «Бештау» (цей загородник двох моряків утратив) і притлумивши гранатами тих, із ким зіткнулися (одного з них було вбито, двох — поранено), настирливі німецько-турецькі візитери повели вогонь по Пересипу, Нафтогавані, наливному резервуару, трамвайній станції, цукроварні, портових приміщеннях, пароплавах «Витязь», «Вампоа», «Португаль», «Окус». За диверсійним завданням 28 мін неподалік занурив мінзаг «Samsun».

О 4 годині 15 хвилин Російське товариство пароплавства і торгівлі зателеграфувало: «Турецький міноносець підірвав “Донец”, ходить одеським портом і підриває судна». Плансон лаконічно констатував, що «війна з Туреччиною почалась». По тому як «Gairet-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» благополучно злавірували з Одеської затоки, вже не нічні, а ранкові турботи огорнули Севастополь, Феодосію, Керченську протоку й Новоросійськ³².

Залишається загадкою підстава висновку в «Енциклопедії історії України», що султан декларував вступ у війну 29 жовтня 1914 р. (за новим стилем)³³. Адже відчувалося прагнення турецької дипломатії оманливо завуалювати зайняту позицію. 19 жовтня (1 листопада) посол Порти в Петрограді Еддін-бей зачитав Сазонову екстрену депешу візира Саїда Халима: «Передайте міністру закордонних справ, що ми глибоко шкодуємо, що ворожий акт, утнутий російським флотом, зірвав дружні зносини двох держав. Ви можете запевнити Імператорський російський уряд, що Пишна Порта не відкладатиме належно розв'язати це питання і що Порта вживе всі заходи до унеможливлення повторів таких фактів. Ви можете заявити нині ж пану міністрові закордонних справ, що турецький уряд ухвалив заборонити флотові виходити в Чорне море, й ми, у свою чергу, чекаємо, що російський флот не крейсеруватиме біля наших берегів. Я твердо сподіваюся, що Імператорський російський уряд виявить у цій справі такий самий примирливий дух, як і ми, в інтересах обох країн». Протокольно вислухавши образливу інсинуацію, С. Сазонов сухо резюмував, що вважає даремною полеміку і наполягає на поверненні співбесідника до Стамбула. Наступного дня Микола II видав маніфест про війну з Туреччиною³⁴. А Мегмед V оголосив джихад Антанті 30 жовтня за старим стилем, себто 12 листопада — за новим³⁵.

Підупала 16 (29) жовтня одеська варта поступово оговталась. Опікуватись нею заповзявся «Синоп» під стерном капітана першого рангу П. Паттона-Фантона-де-Веррайона — героя російсько-японської війни 1904–1905 рр., нагородженого золотою шаблею за хоробрість (номінований контр-адміралом, обійме посаду начальника оборони північного заходу Чорного моря)³⁶. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович жадав «всіма заходами запобігати й заважати десантові противника взагалі, а в районі Одеси поготів»³⁷.

Злим пломенем роз'ятрюваної колотнечі спалнуло безцеремонне проникнення на рейд об'їк української землі двох турецьких есмінців, які, кермовані німецькими капітанами, гвалтом кинули до прірви розпеченого герцю Османську імперію: Чорне море стало невід'ємним коном Великої війни, для ескалації якої «Goeben» і «Breslau» вторглись у цю акваторію. Брутальні замахы паливід озвалися жаркою каталізацією напруги на теренах Закавказзя та Близького Сходу, в Дарданеллах, згодом — прилученням до лютого розбрату Болгарії (1915 р.) й Румунії (1916 р.). Конфлікти в різноманітних проявах тотально оперезали чорноморську чашу за всім ламаним чотирьохтисячкілометровим периметром, а в її ареалі криваві операції точилися на водній поверхні й узбережжі, у глибинах і повітряному просторі від Одеси до Різе, від Батума до Балаклави, від Севастополя до Зонгулдака, від Акермана до Туапсе, від Сухумі до Трабзона, від Ереґлі до Євпаторії, від Поті до Констанци, від Новоросійська до Бургаса, від Варни до Ялти, від Сочі до Сінопа, від Керчі до Самсуна, від Нового Афона до Суліна, від Феодосії до Феодонісі (Зміїного), від Алушти до острова Кефкен³⁸. Ошпарившись од дошкульних ударів, насичений українцями Чорноморський флот стратегічно перехопив ініціативу, виплекану з метою форсування Босфору, ба стамбульську протоку з Мармуровим морем, Дарданеллами і тамтешнім доквіллям (у тому числі із обраним на тріумфальний символ перемоги Константинополем) планував звитяжно інкорпорувати царат³⁹. Утім, омріяних для цього напрямку анексіоністських марш-кидків штурмових формувань не сталось⁴⁰. У результаті жодній з країн-учасниць світової бучі не вдалося надовго задомінувати Чорним морем.

¹ Крижанівська О.О., Лазанська Т.І., Степаненко Г.В. Відділ історії України XIX — початку XX ст. // Інститут історії України Національної Академії наук України: 1936–2006. — К., 2006. — С. 79.

² Всемирная история в десяти томах. — Москва, 1960. — Т. 7. — С. 512–513, 523, 740.

³ Зайончковский А.М. Мировая война 1914–1918 гг. — Москва, 1938. — Т. 1. — С. 245; *Его же*. Первая мировая война. — Москва, 2002. — С. 314.

⁴ Рибалка І.К. Історія Української РСР: Дорадянський період. — К., 1978. — С. 543 (повтор: Рибалка І.К. Історія України: Дорадянський період. — К., 1991. — С. 545).

⁵ Історія Української РСР. — К., 1978. — Т. 4. — С. 333. У цьому дусі оповідали й «Історії Української РСР» 1953–1974 рр. (як узагальнення наукових колективів, так і шкільні посібники).

⁶ История Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 5. — С. 328 (в ориґіналі: «В ночь на 16 октября 1914 г. германо-турецкие корабли обстреляли Севастополь, Феодосию, Новороссийск. Для России возник новый фронт — Кавказский»).

⁷ Новичев А.Д. Турция: Краткая история. — Москва, 1965. — С. 130 (в ориґіналі: «“Гёбен” и “Бреслау”... 29 октября 1914 г. были введены в Черное море, напали на русские суда и обстреляли из орудий Севастополь, Феодосию, Новороссийск»).

⁸ Аветян А.С. Германский империализм на Ближнем Востоке. — Москва, 1966. — С. 138 (аналогічно: *Его же*. Германо-турецкий союз и вступление Турции в первую

мировую війну (июль–октябрь 1914 г.) // Против фальсификации истории колониализма. — Москва, 1962. — С. 27).

⁹ *Крестьянников В.В.* Перша світова війна на Чорному морі // Морська держава. — 2004. — № 5. — С. 47.

¹⁰ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. — Москва, 1964. — Т. 1. — С. 352; *Лорей Г.* Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 107.

¹¹ *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. — Москва, 2003. — С. 6, 882.

¹² Пор.: *Кулинич І.М.* Україна в період першої світової війни 1914–18 і Лютневої революції 1917 // Українська радянська енциклопедія. — К., 1984. — Т. 11. — Кн. 2. — С. 103–106; *Кулинич І.М.* Украина в период первой мировой войны и Февральской революции 1917 // Украинская советская энциклопедия. — К., 1985. — Т. 11, кн. 2. — С. 107–109; *Тарасенко В.Я.* Перша світова війна // Українська радянська енциклопедія. — К., 1982. — Т. 8. — С. 283.

¹³ *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. — К., 1995. — С. 202–206. Пор.: *Верменич Я.В.* Одеса // Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 526; *Волковинський В.М.* Нестеров // Там само. — С. 370; *Орфеев С.Д.* Одеська державна консерваторія // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1971. — Т. 3. — С. 265; *Трунов К.И.* Петр Нестеров. — Москва, 1975. — С. 94–96.

¹⁴ *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Вказ. праця. — С. 4.

¹⁵ *Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О., Сарбей В.Г.* Історія України. — К., 1991. — С. 42–49.

¹⁶ *Котляр М.Ф., Кульчицький С.В.* Довідник з історії України. — К., 1996. — С. 237.

¹⁷ *Даниленко В.В.* Історія України. Всесвітня історія: 1914–1939 рр. Навчальний посібник: 10 клас. — К.; Х., 2002. — С. 3–9.

¹⁸ *Ольхіна Н.І., Діденко Н.Г., Непран Л.М., Черкаська Л.С.* Історичні олімпіади: Рекомендації. Завдання. Відповіді. — Х., 2004. — С. 201, 5.

¹⁹ *Мицик Ю.А. Бажан О.Г.,* Історія України: 3 1914 р. до наших днів. — К., 2003. — Ч. 3. — С. 6; *Мицик Ю.А. Бажан О.Г., Власов В.С.* Історія України. — К. 2005. — С. 327–328 (продубльовано й у призначених студентам перевиданнях: *Бажан О.Г., Білусько О.А., Власов В.С., Мицик Ю.А.* Історія України. — К., 2006. — С. 353; *Мицик Ю.А. Бажан О.Г., Власов В.С.* Історія України. — К., 2010. — С. 327–328).

²⁰ Енциклопедія історії України. — К., 2011. — Т. 8. — С. 165–167; *Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І.* Новітня історія України (1914–1939). — К., 2003. — С. 20; *Лоза Ю.* Україна: історичний атлас. 9 клас. — К., 1999–2007. — С. 24; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1991. — С. 297; *Хронология российской истории.* — Москва, 1994. — С. VIII.

²¹ *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. — К., 2008. — С. 635.

²² *Бережной С.С.* Линейные и броненосные корабли. Канонерские лодки. — Москва, 1997. — С. 22–48, 130–134; *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990. — С. 248–253; *Мельников Р.М.* Ратник Северий Ксаверьевич // Морской энциклопедический словарь. — Санкт-Петербург, 1994. — Т. 3. — С. 35.

²³ *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* Севастополь в 1905–1916 гг. — Севастополь, 2002. — С. 170–180; *Апальков Ю.В.* Российский Императорский флот 1914–1917 гг. //

Морская коллекция. — 1998. — № 4. — С. 19–23; *Мальков Д.Г.* Крейсера, эсминцы, канлодки Российского Черноморского флота 1860–1917 гг. — Москва, 1996. — С. 7–8, 10, 19–22; Российский императорский флот 1914 г. — Санкт-Петербург [1914]. — С. 28–32; Докладніше: *Шаццлло К.Ф.* Русский империализм и развитие флота. — М., 1968. — С. 121–162.

²⁴ *Балякин С.А.* ВМС Японии, Турции и других стран Азии 1914–1918 гг. // Морская коллекция. — 1999. — № 5. — С. 22–28; *Дроговоз И.Г.* Турецкий марш: Турция в огне сражений. — Минск, 2007. — С. 113–115.

²⁵ Прорыв «Гебена» и «Бреслау» из Мессины в Дарданеллы: По очерку адмирала Вильгельма Сушена (Souchon), тогдашнего начальника эскадры Средиземного моря // Красный флот. — 1922. — № 3/4. — С. 79–86; *Шульц Г.* Босфор и Дарданеллы // Морской сборник. — 1913. — № 5. — С. 105, 124.

²⁶ *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 23–44.

²⁷ *Аветян А.С.* Германо-турецкий союз... — С. 6–26; *Вильсон Х.* Линейные корабли в бою: 1914–1918 гг. — Москва, 2002. — С. 276–288, 375; *Готтлиб В.В.* Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. — Москва, 1960. — С. 61–68; *Дранов Б.А.* Черноморские проливы (международно-правовой режим). — Москва, 1948. — С. 153–154; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 580; Записки Джемаль-паши 1913–1919 гг. — Тифлис, 1923. — С. 98–100; *Киган Дж.* Первая мировая война. — Москва, 2002. — С. 276–278; *Корбетт Дж.* Операции английского флота в первую мировую войну. — Минск, 2003. — С. 62–80; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 71–73; *Лудшувейт Е.Ф.* Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг. — Москва, 1966. — С. 38–59; *Миллер А.Ф.* Вступление Турции в первую мировую войну // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. — Москва, 1946. — Т. 3. — № 4. — С. 331–332; *М.[Монастырев Н.А.]* Немцы в турецком флоте // Морской сборник: На правах рукописи. — Бизерта, 1922. — № 12. — С. 21; *Мурхед А.* Борьба за Дарданеллы: Решающее сражение между Турцией и Антантой. — Москва, 2004. — С. 19–26. *Нотович Ф.И.* Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. — Москва; Ленинград, 1947. — Т. 1. — С. 100–103, 287–305; *Саркисян Е.К.* Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. — Ереван, 1962. — С. 161–164; *Тирпиц фон А.* Воспоминания. — Москва, 1957. — С. 357–358; *Хвостов В.М.* Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX — начале XX в. — Москва, 1977. — С. 334–335; *Шталь А.В.* Совместная работа высшего морского и верховного командования в России в мировую войну // Военная мысль и революция. — 1924. — № 4. — С. 141; *Его же.* Прорыв «Гебена» и «Бреслау» в Черное море // Кто должник?: Сборник документированных статей по вопросу об отношениях между Россией, Францией и другими державами Антанты до войны 1914 г., во время войны и в период интервенции. — Москва, 1926. — С. 147–167. Пор.: *Я.Т. Г. Лорей.* — Операции германо-турецких морских сил в 1914–1915 гг. (Перевод с немецкого) // Морской сборник. — 1934. — № 4. — С. 38–39.

²⁸ Вооруженные силы Турции // Летопись войны. — 1914. — № 17. — С. 10–13; Военный флот Германии. — Петроград, 1915. — С. 22, 24, 74, 77; Записки... — С. 101; *М. [Монастырев Н.А.]* Указ. соч. — С. 22–23; *Шведе Е.Е.* Боевые действия турецких миноносцев на Черном море в первые месяцы мировой войны (Выдержки из воспоминаний начальника Первой Полуфлотилии турецких миноносцев капитана 2-го ранга Рудольфа Фирле // Морской сборник. — 1922. — № 10. — С. 56–60.

²⁹ *Новиков Н.В.* Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. — Ленинград, 1927. — С. 38–40.

³⁰ *Аветян А.С.* Германо-турецкий союз... — С. 11–26; *Его же.* Германский империализм... — С. 137; *Айрапетян М.Э.* Вторая балканская война и ее последствия // На путях к мировой войне 1914–1918 гг. — Ленинград, 1940. — С. 212–232; *Бологов Н.* Мировая империалистическая война 1914–1918 гг. — Ленинград, 1937. — С. 205; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 405, 601, 709; *Золотарев В.А., Козлов И.А., Шломин В.С.* История флота государства Российского. — Москва, 1996. — Т. 1. — С. 292–293; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 66–79. *Миллер А.Ф.* Указ. соч. — С. 337–338; *Моисеев С.П.* Список кораблей русского парового и броненосного флота (с 1861 по 1917 г.). — Москва, 1948. — С. 278–287; *Невинский А.М.* Из боевого прошлого Черноморского флота // Морской сборник. — 1939. — № 21/22. — С. 81–93; *Нотович Ф.И.* Указ. соч. — С. 302–322; *Ралль Ю.* Роль «Гебена» и «Бреслау» в мировой войне // Красный флот. — 1927. — Кн. 14. — С. 26–32; Там же. — Кн. 15. — С. 27–29; *Саркисян Е.К.* Указ. соч. — С. 165–168; *Терещенко С.К.* «Гебен» и «Бреслау» в Черном море // Зарубежный морской сборник. — 1929. — № 7–8. — С. 38; *Шталь А.В.* Совместная работа... — С. 141–142; *Щеглов А.Н.* Причина легкомыслия и неудач // Часовой. — 1930. — № 35. — С. 13–14. Пор.: *Монастырев Н.А.* Краткий обзор военных действий на Черном море в начале войны // Морской сборник: на правах... — № 5. — С. 44–48.

³¹ *Олійників О.С.* Сторінки історії українського військово-морського флоту. — Одеса, 2004. — С. 98; Под флагом Родины. — Одесса, 1967. — С. 110.

³² *Кладо Н.Л.* Очерки мировой войны // Морской сборник. — 1914. — № 12. — С. 156–159; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 82–89; *Новиков Н.В.* Указ. соч. — С. 42–64; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии и борьба за живучесть (по материалам мировой империалистической войны 1914–1918 гг.). — Ленинград, 1940. — С. 21–29; *Санеев С.А.* Обстрел Новороссийска германо-турецкими крейсерами в 1914 г. // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 1. — С. 40–43.

³³ *Галенко О.І.* Османська імперія / Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 661. Паралельно в довідникові для абітурієнтів та школярів: «У жовтні 1914 р. війну Антанті оголосила Туреччина...» (*Кульчицький С.В., Мицик Ю.А., Власов В.С.* Історія України: Повний курс підготовки для вступу до вищих навчальних закладів / Рекомендовано Міністерством освіти і науки України. — К., 2011. — С. 289).

³⁴ *Недачин С.* Наш разрыв с Турцией // Летопись войны. — 1914. — № 11. — С. 180–181 (12–13).

³⁵ *Больных А.* Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. — Москва, 2002. — С. 238; [*Панченкова М.Т.*] Восточный вопрос в первой мировой войне // Восточный вопрос во внешней политике России: Конец XVIII — начало XX в. — Москва, 1978. — С. 388.

³⁶ Контр-адмирал П.И. Паттон-Фантон-де-Веррайон // Морской журнал. — 1938. — № 3. — С. 5.

³⁷ *Новиков Н.В.* Указ. соч. — С. 124.

³⁸ Детальніше: *Усенко П.Г.* Военні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. — К., 2007. — С. 10–81; *Його ж.* Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень–грудень 1916 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 171–189; *Його ж.* У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала Колчака (28 лютого — 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 116–136.

³⁹ *Сазонов С.Д.* Воспоминания. — Париж, 1927. — С. 296–322.

⁴⁰ Див.: *Усенко П.Г.* Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 132–150.